

Makaleler/Articles:

Osmanlı'nın Dağılmasını Engelleme Çabası Olarak Üç Siyasi Fikir Hareketi

Fahri ATASOY¹

Özet

Osmanlı Devleti Batılı devletler karşısında geri kaldığını fark ettiği andan itibaren, kendini yenileme ve ayakta kalma mücadelesine girişmiştir. Yenileşme adına başta yöneticiler olmak üzere önemli adımlar atılmıştır. Bunlar arasında Tanzimat ve Meşrutiyet devletin yapısal değişimine yönelik devrim niteliğindeki adımlardır. Her iki köklü değişim Osmanlı aydınları arasında düşünce üretimini ve fikir tartışmalarını artırmıştır. Bunun için yakın tarihimizde düşünce hareketleri dendiği zaman bu dönem özel bir önem taşır. Özellikle Avrupa'dan etkilenerek yenilik hareketlerine destek veren ve öncülük yapan Jön Türkler veya Yeni Osmanlılar adını alan aydınlar ülkeyi kurtarmak için aktif rol oynamışlardır. Yönetimi üstlenen İttihat ve Terakki Cemiyeti bu ortamda kurulmuştur. İttihat ve Terakki yönetimi İmparatorluğu kurtarmak için çaba sarf ederken üretilen düşüncelerden faydalanmaya çalışmıştır. Bu süreçte Yusuf Akçura'nın "Üç Tarz-ı Siyaset" adını verdiği fikir akımları tartışmaların odağını oluşturmuştur. Osmanlıcılık, İslâmcılık, Türkçülük akımları Osmanlı Devleti'nin Avrupa tehdidi karşısında yeni siyasî-sosyal birlik (ittihad) arayışlarının yansımasıdır. Osmanlı aydınları bu üç fikir akımı içinde yeni millet ve vatan tanımlamaları yapmaya çalışmışlardır. Bu tanımlarla Osmanlı içindeki halkları bir arada tutmanın yolları aranmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yenileşme, Üç Tarz-ı Siyaset, Osmanlıcılık, İslâmcılık, Türkçülük,

---

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Kırıkkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü, fahriatasoy@yahoo.com

Giriş

Toplumlar tarihi süreç içerisinde yaşadıkları tecrübelerle değişirler. Bu değişme bazen doğal seyrinde, bazen köklü dönüşümler şeklinde olur. Türkiye Cumhuriyeti'ne giden süreç de köklü dönüşümler sonucunda ortaya çıkmıştır. Türkiye, Osmanlı Devletinin devamı olarak doğmuştur. Bu dönemdeki toplum yapısı ve bu yapıdaki değişimler bugünkü toplum yapımızı belirlemiştir. Bunun için toplum hayatımızı doğru anlayabilmek için bir bütün olarak değerlendirmek gerekir.

Osmanlı Devleti çok önemli başarılar kazanmış bir Türk devletidir. Yaşadığı çağlarda dünyanın önde gelen güçleri arasındadır. Dünya tarihindeki birçok olayın tarafı durumundadır. Dünyada meydana gelen her gelişme bu bakımdan Osmanlıyı doğrudan etkilemiştir. Özellikle Balkanlarda güçlenen Osmanlı, Avrupa devletleriyle sürekli mücadele içindedir. Fakat 18. yüzyıldan sonra bu mücadelede şartlar Osmanlı'nın aleyhine dönmeye başlamıştır. İşte bu dönemde Osmanlı kendini yenileme ve ayakta kalma mücadelesine girişmiştir. Yenileşme adına atılan önemli adımlar vardır. Bunlar arasında en önemlileri Tanzimat ve Meşrutiyet olarak sayılabilir. Her iki köklü değişim Osmanlı aydınları arasında düşünce üretimini ve fikir tartışmalarını artırmıştır. Bunun için yakın tarihimizde düşünce hareketleri dendiği zaman bu dönem özel bir önem taşır. Bu bölümde özellikle tartışmaların birer fikir akımı haline geldiği İkinci Meşrutiyet dönemi işlenecektir.

İkinci Meşrutiyet dönemi fikir akımları Osmanlı'nın dağılmasını önleme kaygısından doğmuştur. Osmanlı toplumunu bir arada tutan en güçlü bağ keşfedilmeye ve geliştirilmeye çalışılmıştır. Bu çabalar, toplumsal hayattan elde edilen bilimsel olgularla desteklenmek istenmiştir. Aralarındaki tartışma bu bakımdan son derece önemlidir. Her fikir akımının dayandığı sosyolojik zemin vardır ama toplumu bir arada tutmaya yeterli olup olmadığı konusu belirsizdir. Osmanlıcılık, İslamcılık, Türkçülük fikir akımları hem toplumu tanımlamaya, hem de Devleti ayakta tutabilmek için çözüm önerisi geliştirmeye çalışmışlardır. Bu çalışmaları yakından görmek hem o dönemi anlamak, hem de bugüne yansımalarını görmek bakımından son derece önemlidir.

İkinci Meşrutiyet'e kadar yenileşme hareketleri

Osmanlı Devleti Batılı devletler karşısında ilk olarak 1699 yılının başında yapılan *Karlofça Antlaşması* ile resmen toprak kaybetmiştir. Kaybetme duygusu yenileşme hareketlerinin temel hareket noktası olmuştur. Bu nedenle Osmanlı yenileşme adına ilk adımlarını kitap basıncılığı ve askerlik alanlarında atar. Matbaanın bulunması Batı dünyasında büyük değişmelere sebep olmuş ve bu güçlü araç Osmanlı'nın yenileşmesi için de son derece önemli görülmüştür. Bütün direnmelere rağmen matbaa Osmanlı topraklarına getirilmiş ve

yenileşmenin ilk sembollerinden biri olmuştur. İlk olarak 1639 yılında İstanbul'a getirilen matbaa bu dönemde kullanılma şansı bulamamış ama 1726 yılında *İbrahim Müteferrika* tarafından kurulması ve kullanılmaya başlaması önemli bir dönüm noktası olmuştur.

Osmanlı yönetimi aslında duraklamanın farkına daha erken varmıştır. İdarenin, toplumun, ekonominin durumu hakkında *Koçi Bey* tarafından IV. Murat'a sunulan risalede bunların işaretleri vardır. Koçi Bey Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu durumu ve geleceği hakkında önemli tespitlerde bulunmuştur.² Buna göre Osmanlı'nın başarısının sırrı olan idare sisteminde ve ordu sisteminde sıkıntılar baş göstermiştir. Bunun için tedbirler almak gerekmektedir. Bu konuda dikkate değer ilk girişimini yapan IV. Murat, bozulan devlet ve ordu düzenini sert tedbirlerle düzeltmeye çalıştı. Fakat asıl köklü yenileşme hareketleri 19. yüzyılda ortaya çıkmıştır.

Yenileşme hareketlerinin asıl amacı Osmanlı Devleti'nin Batılı güçler karşısında yaşadığı mağlubiyetlerden kurtulması ve devletin ayakta tutulmasıdır. Bilim ve teknolojiye ilerleyen Batı dünyası aynı zamanda siyasi ve kültürel üstünlüğü ele geçirmiştir. Osmanlı yönetimi ve aydınları bu ilerleme karşısında çare aramaya başlamışlardır. Bu çare girişimlerinin en köklü adımları devlet kurumlarının tamir ve tadil edilmesi alanında yapılır. Avrupa'da geliştirilen modern siyasi ve sosyal kurumlar, felsefi düşünceler, teknolojik gelişmeler Türkiye'ye getirilmeye çalışılır. Bunlar arasında Batı dünyasında gelişmeleri kökten etkileyen teknolojik icatların başında gelen matbaa ilk sırada gelir. Çünkü matbaa üretilen fikir ve düşüncelerin daha geniş kitlelere yayılmasını sağlayan ve bilginin gücünü gösteren etkili bir araçtır. Avrupa'da skolastik düşünceyle mücadelede ve modern düşüncelerin yayılmasında önemli etkisi olmuştur. Osmanlıya geç girmesi bu yüzden, geri kalmışlığımız noktasında çok tartışmalara sebep olmuştur.

Bilginin ve düşüncenin topluma yayılması matbaa ile kolaylaşmaktadır. Özellikle dünyadaki yeni gelişmeleri takip etmek ve anlamak için baskı ile çok sayıda yazılı eser üretmek son derece önemli bir adımdır. Bu adım daha sonra Yeni Osmanlıların ve Meşrutiyet dönemi aydınlarının tartışma zeminini oluşturacaktır. Bu dönemdeki çok sayıda yayınlanan dergi ve gazeteler matbaanın kullanılmasına bağlıdır. *İbrahim Müteferrika* Türk dilinde matbaanın kurucusu olarak ve ilk Türkçe kitap bastıran kişi olarak sembolleşmiştir. Osmanlı döneminde yenileşme hareketleri içinde hem basımcılık, hem de yenilikçi düşünceleri bakımından öne çıkan isimlerden birisi olmuştur.³ İlk etapta dini kitapların basımına izin verilmemiş, daha çok kültürel nitelikli (tarih, coğrafya, dil, askerlik gibi) eserler basılmıştır.

² Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2009, s. 33

³ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (1. Baskı, Ankara: Bilgi Yayınevi-1973), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 55

Osmanlının yenileşme adımlarından birisi de askerlik alanında olmuştur. Düşman karşısında askeri yenilgiler ister istemez dikkatleri buraya çekmiştir. Çünkü Osmanlı asker sistemi bozulmuş ve devletin iç problemi haline dönüşmüştür. Sık sık meydana gelen ayaklanmalar, Osmanlı yönetim sistemini de doğrudan etkilemeye başlamıştır. Buna dış koşulları da eklediğimiz zaman askeri alanda yenileşme ihtiyacı elzem olmuştur. Bu amaçla 1794 yılında *Nizâm-ı Cedid* ordusunun kurulması önemli bir girişimdir. Askeri alanda atılan adımlar devletin ve toplumun geleneksel yapısında bazı değişiklikleri de beraberinde getirecektir. Osmanlı toplumunda değişme ihtiyacı zaruret halini almıştır. Artık devletin yapısı yeniden tanzim edilmeye çalışılacaktır. Bu çalışmaların en önemli adımı olarak 1839 yılında ilan edilecek *Tanzimat Fermanı* ülkenin geleceğini doğrudan etkileyecektir. Çağdaşlaşmanın en önemli sembollerinden birisi de Tanzimat olmuştur.

Osmanlı tarihinde *Tanzimat Fermanı*, Batı dünyası karşısında devletin boyun eğmek zorunda kaldığı ve Türk egemenliğinin zayıflamasına yol açan bir dönüm noktasıdır. Ülken'e göre *Mustafa Reşit Paşa* tarafından Sultan Abdülmecid'in onayı ile ilan edilen *Gülhane Hattı Hümayunu* toplumun tabii gelişmesinden doğmuş bir sosyal olay değildir.⁴ Tanzimat dış baskıyla atılmış bir adım olsa da iç yansımaları bakımından önemli etkileri olmuştur. Bu anlamda Türkiye'de düşünce akımlarının gelişmesi için de bir zemin oluşturmuştur. Tanzimatın devamı mahiyetinde Hattı Hümayun'un okunması ile ilan edilen *Islahat Fermanı* sonrası (1856) karşılaşılan fiili problemler, Osmanlı münevverleri tarafından doğrudan ele alınmaya başlanmıştır. Yaşanan sosyal problemlerin çözümü konusunda bir takım fikirlerin ileri sürülmesine yol açmıştır. *Garıplık*, *Osmanlılık*, *İslamcılık* ve *Türkçülük* bu fikir akımlarından belli başlılarıdır. Çoğu zaman bu fikir akımlarının içice ele alındığı gözlenir.

Tanzimat Fermanı Osmanlı devlet ve toplumsal hayatında büyük bir dönüm noktası olarak kabul edilir. Bu ferman ile padişah yönetimde kendi iradesinin sınırlanmasını kabul ediyor. Tebasının can, mal, namus korunurluğunu iradesinin dışında kanunların yargılarına bırakıyor. Hükümet yönetiminin kendi iradesine göre değil, temel ilkeler olarak nitelendirilen ölçülerle yapılacak kanunlara göre olmasını kabul ediyor.⁵ Bu belge Osmanlı Devletinde yenilik hareketlerinin yasal zemini bakımından önemli bir noktayı gösteriyor. Batı dünyasında şekillenen çağdaş devlet ve toplum düzenlerine uyum sağlayabilecek yeni düzenlemelerin zeminini oluşturuyor. Meşrutiyete ve hatta Cumhuriyete giden yol buradan geçiyor. Osmanlı topraklarında özgürlük ortamı doğuyor. Bu durum aynı zamanda çağdaş Türk düşüncesinin şekillenmesini sağlayan ortamı yaratmıştır.

⁴ ÜLKEN, Hilmi Ziya, "Tanzimattan Sonra Türkiye'de Fikir Hareketleri", *Tanzimatın 100. Yıldönümü Kitabı*, 1937, s. 757

⁵ Berkes, a.g.e., s. 214

Devletin yeniden tanzim edilmesi anlamında Tanzimat Fermanı yayınlanması, Osmanlı Devletinde yenileşmenin Batılılaşma biçiminde yürütülmesinin göstergesidir. Sadece askeri ve teknik alanda yenileşme çabalarının yeterli olmadığını gören yöneticiler, Batının da baskısıyla siyasi ve hukuki alanda bazı temel değişiklikler yapmak zorunda kalmışlardır. Bu değişiklikler Osmanlı Devlet yapısının Avrupa'da gelişen modern yapılara göre şekillendirilmesi için girişimde bulunmayı sağlamışlardır. Devlet bir taraftan yeniden şekillendirilmeye çalışılırken, bir taraftan da Avrupa'da gelişen hürriyet, eşitlik, demokrasi gibi anlayışlar yayılmaya başlamıştır. Bu anlayışların en büyük etkisi Osmanlı egemenliğindeki farklı milletler ve azınlıklar üzerinde olmuştur. Osmanlı yönetimi devleti güçlendirmek ve geri kalmışlığın önüne geçmek isterken ayrılıkçılık hareketlerinin fırsat bulmasına sebep olmuştur. Bunun için İkinci Meşrutiyet aydınlarının en büyük kaygısı devletin bütünlüğünü korumak olarak karşımıza çıkar. Bu dönemin aydınları toplumun Batıdaki gibi yeni uygarlık şartlarına uyum sağlamasının önemini kabul ederken, devletin parçalanmadan hayatını sürdürülebilmesinin yolunu aramışlardır.

İkinci Meşrutiyet dönemi düşünce ortamı

Osmanlı Devleti'nde çöküşten kurtulma çabalarından birisi de Meşrutiyetin ilanıdır. 1876 yılında *Kanun-ı Esasi*'nin kabul edilmesiyle başlayan I. Meşrutiyet, ülkede hak ve hürriyetler konusunda önemli bir gelişme sağlamıştır. Bu özgürlük imkânı kısa sürse de ülkenin geleceği ile ilgili fikirlerin gelişmesine zemin hazırlamıştır. *Jön Türklerin* (Yeni Osmanlıların) öncülüğünde yeniden hürriyet ortamına kavuşmak için mücadeleler verilmiş ve 2. defa *Meşrutiyet* kabul edilmiştir. İkinci Meşrutiyet'in ilanı Osmanlı toplumunda önemli gelişmelerin habercisi ve tetikleyicisi olmuştur. Özellikle özgür düşünce ortamı ülkede fikir akımlarının beslenmesini sağlamıştır. Türkiye belki de tarih boyunca en yoğun fikir tartışmalarını bu dönemde yaşamıştır.

Bu dönemde aktif rol oynayan, özellikle Avrupa'dan etkilenecek yenilik hareketlerine destek veren ve öncülük yapan aydınlara *Jön Türkler* veya *Yeni Osmanlılar* tabiri kullanılmıştır. Kanuni Esasi'yi yeniden yürürlüğe koymak için büyük mücadele veren Jön Türkler, meclisin açılmasıyla problemlerin çözüleceğine inanmışlardır. Osmanlı tarihi açısından Batılı anlamda ilk anayasa olan Kanun-i Esasi ve parlamenter sistem olan Meşrutiyet, büyük bir ümit kaynağı olmuştur. Jön Türklere göre Meşrutiyet hem Müslümanlığa, hem de akla uygundur. Ancak bu yolla devlet bir hükümdarın çiftliği olmaktan kurtulur. Çağdaş devletler ileriliklerini parlamentolarına borçludur. İslamın meşveret ilkesi bu yöntemle gerçekleşebilir.⁶

⁶ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler 1878-1938*, 3. Baskı, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009, s. 17.

Osmanlı aydınları Meşrutiyet ilan edildikten sonra fikirlerini çeşitli gazete ve dergilerde daha serbest bir şekilde yayınlamışlardır. Bu yayınların bir kısmı Avrupa devletlerinde, bir kısmı ancak Osmanlı sınırlarında yapılabilmektedir. İstanbul'da 1909 yılı 31 Mart vakasına kadar 313 gazete ve derginin yayımlandığı tespit edilmektedir.⁷ Zamanın modern medya araçları olarak öne çıkan bu yayınlardan bazıları şunlardır: Meşveret, Mizan, Osmanlı Gazetesi, Şurayı Ümmet gibi gazeteler ve Şikaya, Şark ve Garb, Musavve, Mecmua-i Kemal, İttihat gibi dergiler. Bu dergi ve gazeteler Meşrutiyet döneminde, bilgi akışının, fikir tartışmalarının ve üretiminin ne kadar yoğunlaştığını gösterir. Osmanlı, içinde bulunduğu buhranlı dönemden çıkmak için adeta seferber olmuş durumdadır. Bu seferberlikte üretilen düşüncelerin her biri Türk düşünce tarihinde iz bırakmıştır.

İkinci Meşrutiyet aydınlar arasında büyük bir heyecan yaratmıştır. Abdulhamid'in istibdat rejiminden kurtulmanın verdiği rahatlık içinde özgürlük nutukları sokaklara yayılmıştır. Paris'ten Selanik'e ve oradan İstanbul'a uzanan bir hatta Jön Türkler zafer edasıyla kutlamalara öncülük etmektedirler. Artık toplumun geri kalmışlığına sebep olan sadece padişah iradesine bağlı baskıcı rejim değişecek, yerine herkesin haklarını teminat altına alacak bir anayasa ve halkın temsilcilerinden oluşan bir meclis kurulacaktır. Halk yönetime temsilcileri vasıtasıyla katılacaktır. Bunun vermiş olduğu heyecan Osmanlı topraklarında büyük bir siyasallaşma ve hareketlenme meydana getirmiştir. Bu hareketin devlet yönetimine yansması ise *İttihat ve Terakki Partisi*'yle gerçekleşmiştir. İttihat ve Terakki Partisi bir kurtarıcı gibi algılanarak adeta kutsallaştırılmış ve toplumun problemlerini hemen çözeceği varsayılmıştır.⁸ Zaman gösterecektir ki problemler hemen çözülebilecek nitelikte değildir ve gittikçe çetrefilleşmektedir. Osmanlı'nın yıkılışına ve Cumhuriyetin kuruluşuna giden yolda Meşrutiyet ve İttihat Terakki dönemi son derece önemli laboratuvar oluşturur. Düşünce akımlarını da bu çerçevede değerlendirmek gerekir.

İkinci Meşrutiyet döneminde Osmanlı ülkesi 3.272.000 kilometrekare yüzölçüme sahiptir. 30 milyon insan yaşamaktadır. Halkın yüzde sekseni köylerde tarım ve hayvancılık ile geçimini sağlamaktadır.⁹ Ekonomi kötü durumdadır. Sanayileşme ve ticaret en zayıf noktadadır. Devlet dış borçla yürütülmektedir. Kalkınma hamlesi yapacak güç yoktur. Toplum geri kalmış ve sefalet içinde görünmektedir. Bunun yanı sıra Osmanlı Devletine karşı iç ayaklanmalar başlamıştır. Meşrutiyet bunlara çözüm ümidiyle getirilmiş olmasına rağmen gün geçtikçe büyük çalkantılara ve tartışmalara sebep olacaktır. Bu durum düşünce hareketlerini de doğrudan etkileyecektir.

---

⁷ Orhan Koloğlu, "Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. I, s. 103-109, 1986, s. 89.

⁸ Tunaya, a.g.e., s. 123.

⁹ Aynı eser, s. 128.

Osmanlılık, İslâmcılık, Milliyetçilik akımları Osmanlı Devleti'nin Avrupa tehdidi karşısında yeni siyasî-sosyal birlik (ittihad) arayışlarının giderek çerçevesi daralan yönelişleri olarak değerlendirilebilir. Buna yeni bir vatandaş tanımı arayışı da denebilir. İlk yapılmak istenen şey Müslim - Gayrimüslim Osmanlı tebaası bütün vatandaşları kuşatan bir siyasî birlik tecrübesidir ki buna *İttihad-ı Osmanî/İttihad-ı Anâsır* veya *Osmanlılık* diyoruz. Balkanlar'daki gayrimüslimlerin giderek güçlenen milliyetçilik ve bağımsızlık talepleri ve faaliyetleri bu siyaseti imkânsız ve geçersiz kılınca bir adım geri atılmış ve Osmanlı tebaası Türk ve Gayritürk Müslüman unsurlardan destek alan bir siyasî birlik peşinde koşulmuştur ki buna da *İttihad-ı İslâm* veya *İslâmcılık* denmiştir. Hıristiyan Arapların başı çektiği Arap milliyetçilik hareketinin giderek kuvvet kazanması neticesinde bir adım daha geriye atılarak, Müslüman Türk unsuruna dayalı bir siyasî birlik arayışına girilmiştir ki buna da *İttihad-ı Etrâk*, *Milliyetçilik* ve *Türkçülük* diyoruz.¹⁰

Bir millet tanımlaması olarak Osmanlılık

Meşrutiyetin dayandığı en güçlü düşünce İttihad-ı Osmanî adı verilen Osmanlı halkları arasında birlik oluşturmaktır. Bu düşünce Tanzimat döneminde gelişen ve Jön Türkler tarafından savunulan Osmanlılık fikir akımıdır. Birinci Meşrutiyet'in ilanında kabul edilen Kanun-i Esasi ile yeniden Osmanlı tebaasına yasal haklar verilerek yönetimde söz sahibi olmaları yolu açılmıştır. Özellikle Müslüman olmayan Osmanlı tebaasının Müslümanlarla eşit haklara sahip olarak yönetime katılması önemli bir gelişmedir. Bu durum geleneksel Osmanlı Devlet yapısında bir devrimdir. Osmanlı yönetiminin bunu kabul etmesinin iki temel gerekçesi vardır. Birincisi Batılı devletlerin baskısı, ikincisi Osmanlı tebaasını bir arada tutma isteğidir. Meşrutiyet bir anlamda Osmanlılığın pratik uygulamalarından birisidir.

Osmanlılık düşüncesi, yüzyıllardır birlikte yaşamakta olduğumuz Osmanlı topraklarının hepimiz için kutsal bir vatan olduğu, bu kutsal vatanda yaşayan bütün halkların bir *Osmanlı Milleti* oluşturduğu varsayımına dayanmaktadır. Bu vatanda farklı milletlerden ve dinlerden insanlar, Osmanlı Devlet sistemi içinde uzun bir zaman diliminde barış, huzur ve refah ortamında yaşamışlardır. Son asırlarda ise Batılı devletlerin büyük başarıları ve ilerlemeleri karşısında sıkıntıya girilmiştir. Osmanlı aydınları ve yöneticileri geri kalmışlıktan kurtulma ve devleti parçalanmadan ayakta tutma kaygısı içindedirler. Bu çabanın somut yansıması Osmanlılık olmuştur. Osmanlılığı savunan aydınlar büyük çoğunlukla, aynı zamanda çağdaş gelişmeleri ülkeye getirmek gerektiğini düşünen Batıcılığın temsilcisidirler. Osmanlıda artık hiç kimse eski düzenle problemlere çözüm

---

¹⁰ İsmail Kara, "Çağdaş Türk düşüncesi nasıl ele alınabilir?", *Kutadgubilig Dergisi*, Sayı 4, Ekim 2003, s. 20

getirilebileceğini düşünmemektedir. Devletin ve toplumun yenilenmesinin gereği herkes tarafından kabul görmüştür. Sadece bunun nasıl yapılacağı konusunda tartışma vardır.

Osmanlılık hem siyasi partilerin hem de Meşrutiyet'in siyasi amacı ve ideolojisi olmuştur. Osmanlılık ile devlet içindeki bütün milliyetler tatmin edilerek bağlılıkları pekiştirilmek istenmiştir. Yeni bir millet ve vatandaşlık tanımlaması yapılmıştır. Devletin yönetimini üstlenen İttihat ve Terakki Osmanlılığı temel alarak, *unsurlar birliğine* (ittihad-ı anasır) önem vermiş, Osmanlı ülkesini bir "*vatan-ı umumî*" (genel yurt) olarak kabul etmiştir.¹¹ Fakat özellikle Balkanlardaki devlet egemenliği aleyhine meydana gelen olaylar insanları yeni arayışlara itmiştir. Bu anlamda İslamcılık ve Türkçülük düşüncesi devlet yönetiminde kullanılmaya başlamıştır. Bu düşüncelerin her biri temsilcileriyle beraber gelişmiş, İkinci Meşrutiyet'in ve Türk siyasi düşünce tarihinin en önemli akımları haline gelmişlerdir.

İkinci Meşrutiyet'in ilanı ile başlayan İttihat ve Terakki iktidarı bütün çabalarına rağmen Osmanlılık siyasetinde başarılı olamamıştır. Osmanlı'nın son döneminde artık bir vatan ve bir millet duygusuyla devlete bağlı kalacak unsur kalmamıştır. Osmanlı egemenliğindeki farklı din ve milliyetteki unsurlar artık ayrılma hülyasını en üst düzeyde yaşamaya başlamışlardır. İttihat ve Terakki iktidarı Osmanlı'nın devamı için ne Türkler dışındaki Müslümanları, ne de Müslüman olmayan milletleri birlik içinde tutmaya gücü yetmedi.¹² Meydana gelen gelişmeler partinin siyasetini de değiştirmesine yol açtılar.

Bir imparatorluk olarak Osmanlı Devleti, Batılı Devletler karşısında yenilgiler almaya ve toprak kaybetmeye başlamıştır. Devleti tekrar eski gücüne kavuşturabilmek için hem yöneticiler, hem de aydınlar arasında yoğun arayışlar sürer. Bu arada Osmanlı üzerinde emelleri olan emperyalist Batılı güçler, bütün imkânları değerlendirerek baskılarını artırmaya devam ederler. Osmanlı'nın egemen olduğu topraklarda bağımsızlık hareketlerini tahrik ederler ve desteklerler. Bir taraftan dünya üzerinde birçok mazlum milleti vahşice sömürmeyi sürdürürken, diğer taraftan Osmanlıya karşı milliyetçilik duygusunu kullanırlar. Osmanlı egemenliğinde uzun yıllardır huzur ve barış içinde yaşayan halkların ayaklanmasını ve Türklere saldırmaya başlamalarını sağlarlar. Balkanlarda Rum, Sırp, Bulgar çetecilerinin akıttığı Türk kanı ve Devletin toprak kaybı Osmanlı için ciddi bir tehlike oluşturur. Bu tehlikeye bir de devlet içinde azınlıkların haklarını korumaya yönelik baskıları eklediğinizde tehlikenin boyutu daha da artacaktır.¹³

¹¹ Tunaya, a.g.e., s. 135.

¹² Berkes, a.g.e., s. 403

¹³ François Georçeon, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006, s. 2

1908 Devrimi dönemin şartlarından dolayı Osmanlılık siyasetiyle İmparatorluğu bütünleştirmek ve geliştirmek yerine, çetin bir siyasi çatışma ve parçalanma sürecine doğru götürdü. İttihat ve Terakki Cemiyeti Osmanlı olduğu için, imparatorluğun millet parçalarını birleştirme programını anayasalı ve siyasal partili bir meşrutiyet rejimi çerçevesinde yürütmek istedi. Fakat bu bağlamda ciddi bir milliyet sorunu ile karşı karşıya kaldı.¹⁴ Yapay bir vatan ve millet tanımlamasının sosyal gerçeklere uymadığı yaşanan olaylar sonucunda anlaşıldı. Bu sebepten dolayı dönemin en önemli sorunu “*millet nedir, milletlerin temel niteliği nedir*” üzerinde yoğunlaştı. Devleti ayakta tutacak ve toplumu birleştirecek sosyolojik esaslar arandı. Aydınların İslamcılığa ve Türkçülüğe doğru yönelmeleri büyük oranda bu sebeplerden kaynaklandı.

Çağdaşlaşma çabası olarak Batıcılık

Osmanlı devletinde meydana gelen gerileme problemi aydınlar arasında ilerlemenin yollarını arama çabasını artırmıştır. Bu çabaların başında devlette ve toplumda Batıya benzer şekilde bir yenileşme yaratma girişimi gelir. Kısaca batılılaşma hareketi olarak adlandırılan bu girişim Batıdaki modern gelişmeleri yakalama amacını güden bir fikir hareketi haline gelmiştir. Batılılaşma hareketinde ilk göze çarpan aydınlar arasında, özellikle edebiyat sahasında *Şinasi*, *Ziya Paşa* ve *Namık Kemal* sayılabilir. Bu aydınlar son derece vatansever bir batıcılık düşüncesine sahiptirler. Dünyadaki gelişmeleri yakından takip ederek, benzeri gelişmeleri Osmanlı ülkesinde yaratmayı amaçlarlar.

Meşrutiyet döneminde Osmanlı Devletini yaşatabilmek ve problemlerini çözebilmek için ileri sürülen düşünceler arasında üç fikir akımı öne çıkmaktadır. İmparatorlukların yıkılmaya başladığı bir çağda kendisini yenileyemeyen Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlük içinde hayatını sürdürmesi oldukça zor görünmektedir. İmparatorluğu oluşturan farklı özelliklere sahip insan grupları arasında birlik oluşturmak en önemli problemdir. Bu problem üzerinde zihin yoran bu dönemin düşünürleri hareket noktaları bakımından üç grupta toplanmışlardır. Bu bakımdan *İkinci Meşrutiyet fikir akımları* dendiği zaman *Osmanlıcılık*, *İslamcılık* ve *Türkçülük* anlaşılmaktadır. Modernleşme hedefine yönelik olarak ortaya çıkan eğilim olarak Batıcılık bu düşünce akımlarının hepsini etkilemektedir. Bu yüzden hem Batıcı hem Osmanlıcı veya İslamcı veya Türkçü düşünürler görmek mümkündür. Fakat üç fikir akımına tam olarak mensup olmayıp doğrudan *Avrupalı* (Batıcı / Garpçı) olan kendine özgü düşünürlerden de bahsetmek mümkündür. Bu yüzden onların temsilcileri ve öne çıkan fikirlerine de ayrıca bakmak faydalı olacaktır.

O dönemin yaygın ifadesiyle *Garpcılık* (Batıcılık) Avrupa'da geliştirilen çağdaş medeniyete sahip olma kaygısını taşıyan düşünürlerin ortak paydasıdır.

¹⁴ Berkes, a.g.e., s. 406

Özellikle *Genç Osmanlılar* ilerlemenin yönünü Batıda görürler. Batı dünyasının elde ettiği başarılar ve geliştirdiği değerler ile ancak geri kalmışlıktan kurtulabileceğimize inanmışlardır. Tanzimat aydınları da denilen bu yenilikçi Genç Osmanlılar bütün aydınları etkilemişlerdir. Daha doğrusu Osmanlı'nın geri kalmışlığı ve Batının ilerlemişliği konusunda herkes hemfikirdir. Pratik olarak yapılması gereken şey Batının ilerlemesini sağlayan siyasi, sosyal, ekonomik, teknolojik gelişmesini doğru anlayabilmek ve ülkemize getirebilmektir. Bu getirme işi konusunda ise aralarında uçurum sayılabilecek farklar ortaya çıkmıştır. Bu bakımdan karşımızda ortak düşünceleri olan bir Batıcı grup yoktur. Birbirinden farklı batıcılık anlayışları vardır.

Temel problem ilerleyen Batı Uygarlığı karşısında geri kalmışlıktır. Lale Devrinden beri fark edilen bu geri kalmışlık durumunun en önemli sebebi, Batıcılar tarafından Avrupa uygarlığından kopuk kalmaya bağlıdır. “Müslümanlar, *Osmanlılar ve Türkler neden geri kalmışlardır?*” sorusu zihinleri meşgul eder. Bu soruya verilecek en kestirme cevap İslam dininin bu geri kalmışlığa sebep olduğu iddiasıdır ki, aralarındaki en büyük tartışmanın odağı olur. Bu konuda pervasızca eleştiride bulunan aşırı Batıcı düşünürler, Türkiye’de materyalizmin ve pozitivistimin temsilcisi olan isimlerdir. Bunların en tanınmışlarından birisi *Abdullah Cevdet*’tir. Abdullah Cevdet 1904 yılında Cenevre’de kurmuş olduğu *İctihat* isimli dergisinde “*Müslümanların geri kalmışlık sebepleri?*” üzerine yazılar yayınlamıştır. Geri kalmışlığımızın sebebini İslam dininin devlet ve toplum üzerindeki etkisine bağlamıştır. Dolayısıyla çözüm yolu bellidir.

Abdullah Cevdet’e göre: “Geri kalmışlığımızın sebebi Asyalı kafamız, yozlaşmış geleneklerimizdir. Bizi yenen güç, bizim görmek istemeyen gözlerimiz, düşünmek istemeyen kafalarımızdır. Bizi geride bırakan, bırakmaya devam edecek, gelecekte de bırakacak olan güç, dünya işlerini hükmü altına alan din-devlet bileşimi sistemdir.”¹⁵ Geri kalmışlığımızın sebebini kendimizde, ilericiliğin tek gücünü de Batıda gören bu kesimin aşırı uçları tam bir Batı hayranlığı içine girmişlerdir. Kendi toplumunu aşağı gören, Batıyı aşırı yücelten bu Batıcılar radikal değişimler istemektedirler. İlericilik ve gericilik kelimeleri bu dönemde icat edilmiştir. Onlara göre Batıdan gelen her şey ileri, doğudan gelen her şey geri idi. Geleneklere bağlı olmak gericilik, batıya hayranlık duymak ve taklit etmek ilericilikti. Bunların anlayışına göre kuvvetli ve üstün olan her şey batıdadır.¹⁶

Din üzerinden birlik arayışı İslamcılık

Abdullah Cevdet’in aşırı batıcılığına karşı koyan önemli kalemlerden birisi *Said Halim Paşa* olmuştur. İslamcı görüşün ileri gelen düşünürlerinden birisi olan

¹⁵ Aynı eser, s. 412.

¹⁶ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Selçuk Yayınları, Konya 1966, s. 316.

Said Halim Paşa'ya göre dinler hiçbir ilerlemeye engel değildir. Ne Hıristiyanlık Avrupalıların ilerlemesine, ne Budizm Japonların ilerlemesine engel olmuştur. Aynı şekilde İslamiyet de hiçbir milletin ilerlemesine mani değildir. Üstelik akıl dini olan İslamlık geçmişte en güçlü ve ileri uygarlıkların doğmasına sebep olmuştur. İddia edildiği gibi İslam şeriatında taassup olduğu düşüncesi Hıristiyanların yaydığı bir inançtır. Taassup gerçek anlamda Hıristiyanlığın kendisinde vardır ve Avrupalılar bundan kurtulmak için çok mücadele vermişlerdir. Müslümanların ilerlemesine asıl engel, İslam dışı inançların dini inanç gibi yerleşmiş olmasındadır. Müslümanların bundan bir an evvel kurtulmaları gerekir. Bunun farkına Müslümanlar ancak Batı karşısında düştükleri durumda varabilmişlerdir. Bu durumda Batının egemenliğine boyun eymeden ilerlemenin yolu bulunmalıdır.¹⁷

İslamcılığın, Batıcılık karşısında ikilemde kalsa da gösterdiği duruş ve verdiği fikri mücadele önemlidir. Padişah 2. Mahmut'dan beri devam eden yenileşme çabalarının hedefi Batı uygarlığının gelişme seviyesine ulaşmaktır. Batı uygarlığı akıllı, bilimi, teknolojiyi, hürriyeti, eşitliği sisteminin temeli haline getirmiş ve başarılı olmuştur. Geri kalmış Osmanlı toplumunun ilerleyebilmesi için bu gelişmelerden faydalanmak gerekir. Buna İslamcılar da itiraz etmez. Karşılarında başarılı ve üstün bir uygarlık vardır. Bu uygarlık karşısında nasıl tavrın alınması bu dönem açısından son derece önemlidir. Batıcılar ile İslamcıların farklı düştükleri nokta burasıdır. Özellikle Abdullah Cevdet gibi kayıtsız şartsız Batı tutkunu şahısların milleti aşağı görmeleri ve geriliğin sebebini İslama bağlamaları doğal olarak insanları rahatsız etmektedir. İslamcılar bu çerçevede fikir mücadelesine girmişler ve önemli düşünceler geliştirmişlerdir. İkinci Meşrutiyetin yarattığı düşünce atmosferinin zeminlerinden birisi burasıdır.

İkinci Meşrutiyet dönemi Osmanlı'nın hayati bir mücadele içinde olduğu bir dönemdir. Varolma mücadelesinin en üst düzeyde yapıldığı ve cepheden cepheye vatanı savunmak zorunda kaldıkları bir zaman dilimidir. Bu zaman diliminde Osmanlı'nın gayrimüslim unsurları devlet bünyesinde tutmak için gösterdiği bütün çabalar boşa gitmeye başlamıştır. Osmanlıcılık akımı fiiliyatta etkili olamamış ve ayrılık hareketleri hızlanmıştır. Bu durumda yeni çarelere ihtiyaç vardır. Bu çarelerin başında İslamcılık düşüncesi gelmektedir. *Yusuf Akçura*'nın üç siyaset tarzı olarak nitelediği yaklaşımlardan birisi olan *İslamcılık*, İttihat ve Terakki yönetiminin Abdulhamid'den sonra tekrar değerlendirmeye çalıştığı bir düşünce akımıdır. Artık bütün ümitler İslam ittifakındadır. Önce Osmanlı egemenliğindeki Müslümanlar olmak üzere bütün Müslümanları bir millet olarak birleştirmeyi hedefleyen İslamcılık akımı Osmanlı Devletinin bir müddet ümit kaynağı olmuştur.¹⁸

¹⁷ Berkes, a.g.e., s. 413.

¹⁸ Yusuf Akçura, *Üç Tazı Siyaset*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1976, s. 21.

İslamcılık düşüncesinin temel iddiası, Müslümanlar coğrafya, kültür ve milliyet farkı gözetmeksizin bir bütündür ve dünyada büyük bir birlik oluşturarak yönetilmeleri gerekir. Bütün Müslümanlar bu anlamda Batıdaki millet tanımlamasına benzer şekilde bir sosyal birlik olarak görülürler. Osmanlı etrafında bunun yapılması mümkün ve gerekliliktir. Yıllarca zaten Osmanlı devleti İslamın bayraktarlığını ve Müslümanların hamiliğini yapmıştır. Hâlihazırda Osmanlı Sultanları, *İslam Halifesi* ünvanı taşıdıklarına göre, bunu başarmak zor olmasa gerektir. Devlet yöneticileri İslamcılığın iddiasının ne kadar etkili olduğunu bir ümitle görmek isterler. Osmanlılık kimliği dağılmayı engelleyemediğine göre, imparatorluğun Müslüman tebasının ayrılmasını İslamcılık yoluyla önlemek isterler. Hatta bu iddia, dünya üzerindeki bütün Müslümanların birleştirilmesi yoluyla daha büyük bir birlik ve güç vaat etmektedir.

İslamcılığın gelişmesinde sadece Osmanlı Devletinin içindeki sıkıntılar etkili olmamıştır. Dünyadaki gelişmeler çok yönlüdür. Osmanlı'yı yenmeye başlayan ve üstünlük kuran Batı, aynı zamanda dünyanın diğer coğrafyalarında işgal yöntemiyle sömürgeler kurmaktadır. Bunların büyük çoğunluğu Müslüman ülkelerdir. Bir kısmı ise Osmanlı egemenliğindeki topraklardır. Bu süreç Osmanlı'nın ve Müslümanların aleyhine gün geçtikçe artmaktadır. Müslüman ülkeleri işgal ve sömürge siyaseti sadece Avrupa devletlerine mahsus değildir. Dünyanın diğer bölgelerinde de aynı durum gözlenmektedir. Dolayısıyla dünyanın her tarafından yükselen beklenti aynı zamanda İslam Halifesi olan Osmanlı Sultanı ve İstanbul yönünde olmaktadır. İslamcılık siyaseti bu bakımdan da Osmanlı yönetimi için bir imkân ve zorunluluktur. İmparatorluğun yıkılışına kadar devam eden bir düşünce akımı olarak karşımıza çıkmaktadır. Söylem belli bir dönemin, belli ihtiyaç ve icbarların, belli siyasetlerin ürünü olarak ortaya çıkar.¹⁹

İkinci Meşrutiyet döneminde İslamcılığın merkezi *Sebilürreşad Dergisi* olmuştur. Hatta milli mücadele ve cumhuriyet dönemine kadar devam eden yayın faaliyeti ile İslamcılık düşüncesinin gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Sebilürreşad İslamcılığın bir araya geldikleri ve düşüncelerini yazdıkları bir okul olmuştur. Önemli yazarları arasında *Eşref Edip*, *Mehmet Akif*, *Aksekili Hamdi*, *İzmirli İsmail Hakkı*, *Abmet Naim* sayılabilir.²⁰ İslamcılığın öncü düşünürleri arasında yer alan ve İstanbul'a dışarıdan gelen Cemalettin Afgani de bu dergi çevresinde yer almıştır.

¹⁹ İsmail Kara, "İslamcı Söylemin Kaynakları ve Gerçeklik Değeri" *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*-Cilt 4, Ed. Tanıl Bora, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 40

²⁰ Ülken 1966, a.g.e., s. 319.

Bir varlık mücadelesi olarak Türkçülük

Türkçülük fikir akımı Tanzimattan sonra ortaya çıkan modernleşme ortamında yeşermeye başlamıştır.²¹ Yenileşme hareketleri çerçevesinde Batıyı tanımaya başlayan Genç Osmanlılar birçok yönden etkilenmişlerdir. Modern batı toplumlarında ön plana çıkan milliyetçiliğin etkisini burada görmek mümkündür. Çünkü edebi anlamdaki Türkçülük hareketi bu yazarlar arasında başlamıştır. Şinasi, *Tasfiri Efkar* ismiyle çıkardığı gazetesinde Türkçeyi kullanmak suretiyle ilk edebî Türkçüler arasında yer aldı. *Ziya Paşa*, Şinasi'den sonra açıkça Türkçülükle ilgili edebî görüşlerini kesin bir şekilde dile getirdi. Fakat ilmî tetkikleriyle Türkçülük fikrini daha ciddi bir çığır haline getiren *Ahmet Vefik Paşa* oldu. Şinasi, Ziya Paşa ve Ahmet Cevdet Paşa'dan başka, tarih araştırmalarıyla *Mustafa Celalettin Paşa* bu harekete önderlik etmiştir. Ali Suavi de eserlerinde sürekli Türkçülüğe temas eden aydınlar arasında yer almaktadır.²²

Belli bir süre Osmanlı aydınları Türkçülüğe mesafeli durmuşlardır. İmparatorluğun dağılmasını önleyecek tedbirler manzumesinden Osmanlıcılığı ve İslamcılığı kullanmak istemişlerdir. Osmanlıcılığı bir kurtuluş düşüncesi olarak savunan aydınlar, farklı din ve milliyetten gelen halkların Osmanlı'dan ayrılma çabaları karşısında zor durumda kalmışlardır.²³ Osmanlıcılığın devletin dağılmasını engelleyici bir zank olmadığı kısa zamanda anlaşılmıştır. İslamcılık ise bir siyasi ideoloji olarak İslam ümmetinin Osmanlı Devleti içinde bütünlük sağlamasına yetmemiş, Arap şeyhlerinin emperyalist İngiliz oyunlarına gelmelerini önleyememiştir. Bu süreçte Osmanlı Hilafet Ordusu'nun çok sayıda askeri çöllerde şehit olmuş ve ayrılıkçı hareketler Müslüman kardeşliği ile de önlenememiştir. Geriye Türkler arasında milli bilincin uyandırılması ve kurtuluşun Türk milliyetçiliği ile sağlanabileceği düşüncesini savunmak kalmıştır.

Türkçülüğün siyasi şekil alması İkinci Meşrutiyet döneminde sözkonusu olmuştur. Osmanlı içinde şimdiye kadar kimliğini ön plana çıkarmayan Türkler arasında bir milli heyecan ve şuurlanma yaratılacaktır.²⁴ Türklerin omzunda bir yük olarak yıllardan beri taşıdıkları İmparatorluğun, son dönemlerde karşılaştığı sıkıntılardan kurtulmasında tek çare yine kendilerinde olduğu anlaşılıyor. İttihad-ı Osmanî ve İttihad-ı İslam gerçekleştirilemediğine göre geriye *ittihad yapılacak tek unsur Türkler* kalıyor. Osmanlı sınırları dışında kalan Türk kavimleriyle birlikte bir ittihad kurulması öngörülüyor. Dikkatler o zamanlara kadar kendi ismini kullanma gereği duymayan Türk adı verilen insanlar üzerine toplanıyor. Bu insanların tarih içinde yarattıkları büyük bir kültür mirası olduğu

²¹ David Kushner, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu* (1976-1908), Çev. Ş.Türet-R.Ertem-F.Erdem, Kervan Yayınları, İstanbul 1979, s. 7

²² Ülken 1966, a.g.e., s. 319

²³ F. Müge Göçek, "Osmanlı Devleti'nde Türk Milliyetçiliğinin Oluşumu: Sosyolojik Bir Yaklaşım", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce-Cilt 4*, Ed. Tanıl Bora, 8. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 70

²⁴ M.Şükrü Hanioglu, "Türkçülük" *TDV İslâm Ansiklopedisi*, cilt: 41, sayfa: 552

fark ediliyor ve araştırmalar buraya odaklanıyor. Sosyolojinin, halk biliminin, dil biliminin, tarihin bilim alanı olarak zenginleşmesine katkı sağlayan bu dönem, Modern Cumhuriyetin de temellerini oluşturuyor.

Türkçülüğün siyasi düşünce hareketi haline gelmesinde *Hüseyinzade Ali* önemli bir rol oynamıştır. Birlik oluşturulacak Türklerin yaşadıkları coğrafyalar esas alınarak bir vatan tanımlası yapılarak *Turan* ismi veriliyor. Hüseyinzade Ali Turan ismini Türk kavimleri birliğinin en son hedefi olarak kullanıyor. *Hayat ve Füyünat* adıyla yayınladığı dergilerde *Türkleşmek, İslamlaşmak, Avrupalılaşmak* üzerine düşüncelerini açıkladı. “*Turan*” idealini Türkçülüğe temel olarak alan Hüseyinzade Ali’nin etkisiyle Ziya Gökalp de bu akımın içine katıldı. Gökalp Türkçülük akımı içerisinde en aktif rolü alanlardan birisi oldu. Fikirlerini *Türk Yurdu* dergisinde “*Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*” şeklinde formüle ederek “*Turan*” ideali uğruna çalıştı.²⁵ Bu süreçte Türkçülüğün fikir meydanı ise Türk Yurdu dergisi idi.

Türkçülerin önde gelen isimlerinden birisi de *Yusuf Akçura* idi. Yusuf Akçura ikinci meşrutiyet dönemi düşünce ortamını özetleyen *Üç Tarz-ı Siyaset* isimli geniş makalesinde aynı zamanda kendi görüşlerini dile getirir.²⁶ Bu makale adeta üç fikir akımının hem birbiriyle, hem de yaşanan tarihi olaylarla mukayesesi niteliğindedir. Kazan Türklerinden birisi olan Akçura, Rusya’dan çocukluk döneminde İstanbul’a gelmiş ve Harp Okulunda eğitim almıştır. Abdulhamid rejimine muhalefetten gönderildiği Trablusgarp’tan Paris’e kaçtığı yıllarda, gördüğü manzara karşısında Türkçülük düşüncesini benimsemiştir. Meşrutiyet’in ilanı ile beraber İstanbul’a dönmüş ve siyasi-fikri faaliyetlerine başlamıştır. *Türk Derneğinin* kuruculuğuna öncülük etmiş, *Türk Yurdu* dergisinin yayın müdürlüğünü üstlenmiş, 1912 yılında *Türk Ocakları’nın* kuruluşunda yer almıştır.²⁷

Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset* isimli makalesinde ikinci meşrutiyet döneminin üç siyaset anlayışını sosyal gerçekliğe uygunluğu bakımından değerlendirir. Buna göre Osmanlıcılık, yeni anlamda bir Osmanlı milleti oluşturmak istemiştir. Bunun için cins, din ve mezhep ayrımı gözetilmeksizin Osmanlı halkları, haklar ve ödevler bakımından eşit duruma getirilecektir. Böylece ortak bir vatan kavramı etrafında bir Osmanlı milleti oluşturulacaktır. Bu istek son derece haklı olmasına rağmen uygulamada başarılı olamamıştır. Bunun peşinden hala gitmeye çalışmak boş bir yorgunluktur. İslamcılık düşüncesi de Avrupa’daki yaklaşımlara benzer şekilde geliştirilmiştir. *Pan-İslamizm* politikasını Abdulhamid uygulamaya çalışmıştır. İslamcılık aslında

²⁵ Ülken 1966, a.g.e., s. 333

²⁶ François Georjeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri*, çev. Alev Er, Yurt Yayınları, Ankara 1986, s. 8

²⁷ Enver Ziya Karal, “Üç Tarz-ı Siyaset’e Önsöz”, *Akçura, Y. Üç Tarz-ı Siyaset*, Türk Tarih Kurumu Yayinevi, Ankara 1976, s. 4.

azametli bir tasarıdır. Gerçekleşmesinde olumlu birçok yön vardır. Bunların önünde ise daha büyük engeller çıkmaktadır. Bu dönemde gerçekleşme imkânı çok sınırlıdır. Müslüman birliğinin oluşturulması ileride mümkün olabilir.²⁸

Osmanlıcılığa ve İslamcılığa prensipte karşı olmayan Yusuf Akçura, uygulamada bunların imkân dışı kaldığını düşünür ve Türklerin artık mutlaka milliyetçilik yapmaları gerektiğini vurgular. Akçura Türkçülük siyasetinin günün şartları bakımından bir ihtiyaç olduğunu düşünür. Ona göre: “Türk birliği ilkin Osmanlı İmparatorluğunda Türklerin, Türk olmadıkları halde az çok Türkleşmiş olanların ve ulusal vicdandan yoksun olanların bilinçlendirilmesi ve Türkleştirilmesiyle başlayacaktır. Sonra, Asya kıtasıyla Doğu Avrupa’da yayılmış olan Türklerin birleştirilmesine geçilerek azametli bir siyasal milliyet meydana getirilecektir.”²⁹

Türkçülük akımı aslında Osmanlıcılık ve İslamcılık akımından tamamen bağımsız değildir. Devletin varlığını ve toplumun birliğini koruma çabaları içinde bütün ihtimaller değerlendirilmiştir. İkinci Meşrutiyet dönemi bu bakımdan İmparatorluğun en zor dönemidir. İmparatorluğu bir arada tutma çabaları yetersiz kalmış ve devlet sürekli toprak kaybetmiştir. Bu dönemin siyasal iktidarını üstlenen İttihat ve Terakki Fırkası Osmanlıcılıktan İslamcılığa ve Türkçülüğe doğru adeta evrilmiştir. Birinci Dünya Savaşı sonunda Anadolu topraklarının bile işgal edilmesi ve zorlu bir Milli Kurtuluş Savaşıyla ancak kurtarılabilmesi hedefleri küçültmeyi gerektirmiştir. Bu dönemin ön plana çıkan fikir akımı ise *Memleketçilik* veya *Anadoluculuk* olarak karşımıza çıkacaktır. Hilmi Ziya Ülken ve arkadaşlarının önderliğini yaptığı bu fikir akımına göre millet ve vatan kavramları yendiden tanımlanmaya çalışılmıştır. Bu sebepten Türkçülük akımına uzanan süreci hem tarihi olaylar, hem de düşünce özellikleriyle birlikte değerlendirmek gerekir.

Millet tanımlama çabası olarak sosyoloji

Sosyoloji Batı dünyasında 19. yüzyılda bağımsız bir bilim haline gelmiştir. Sosyolojinin bilim haline gelmesinde hem Batı felsefesindeki önemli gelişmeler, hem de Batı dünyasındaki sosyal çalkantılar etkili olmuştur. Sosyolojinin kurucusu olarak kabul edilen Auguste Comte aynı zamanda pozitivist felsefenin mimarıdır. 19. Yüzyılda Osmanlı aydınları Batı dünyasını takip ederken bu felsefe akımlarından da etkilenmişlerdir. Özellikle Batıcı aydınlar arasında pozitivistliği Türkiye’ye getirmek için çaba sarfedenler vardır. Bunların dışında Avrupa’da gelişen yeni bilim olan sosyolojiyi takip edenler İkinci Meşrutiyet döneminde karşımıza çıkar. Özellikle bunlar arasında *Ziya Gökalp* ve *Prens Sabahattin* öne çıkan isimler arasındadır.

---

²⁸ Aynı eser, s. 9.

²⁹ Akçura, a.g.e., s. 35.

İkinci Meşrutiyet döneminin düşünce ortamında Türkiye’de sosyolojinin kuruluşuna büyük katkı sağlamış bu düşünürlerin ortak kaygısı, dönemin genel özelliğine uygun olarak “*bu devlet nasıl kurtarılabilir*” konusudur. Prens Sabahattin, konuyla ilgili kitabının ismini “*Türkiye Nasıl Kurtarılabilir*” şeklinde koymuştur. Her ikisinin sosyoloji adına farklı tanım ve iddialara sahip olmalarına karşın, çözümleri siyasi içeriklidir ve siyasi, olmayan bir sosyoloji anlayışına sahip olmaları da mümkün değildir. (Kaçmazoğlu, 2010, s. 2) İkinci Meşrutiyetten Cumhuriyet’e kadar geçen zaman aralığında hem Gökalp, hem de Sabahattin kendi bakış açılarından memleketin kurtuluşu için sosyoloji bilimini kullanarak öneriler geliştirmişlerdir. Gökalp devletin yönetiminde söz sahibi olan İttihatçıların, Prens Sabahattin ise bu gruba muhalif olan Hürriyet ve İtilafçıların fikir önderliğini yapmıştır.

Türkiye’de sosyoloji dendiği zaman karşımıza çıkan iki örnek düşünür Avrupa’dan özellikle Fransa’dan etkilenmişlerdir. Fransa’da sosyolojinin gelişmesindeki farklı iki ekolün temsilcisi durumuna düşmüşlerdir. Prens Sabahattin *Frederic Le Play* okuluna, Ziya Gökalp *Emile Durkheim* okuluna göre sosyolojiyi öğrenmiş ve uygulamaya çalışmıştır. Zaten 19. yüzyılın sonu, 20. yüzyılın başlarında Türkiye’de Avrupa demek Fransa demektir. Diğer ülkelere ait düşünsel akımlar bile Fransız süzgecinden geçerek, Fransız kanalları ile Türkiye’ye girmiştir.³⁰ Sosyolojide Le Play okulu Fransa’da da çok destek bulmamış ve ön plana çıkmamış olduğu için, Prens Sabahattin’in yaptığı çalışmalar kendi döneminde çok etkili olamamıştır. Gökalp ise tam tersine hem İttihat ve Terakki vasıtasıyla Meşrutiyet döneminde, hem Cumhuriyetin kuruluşu aşamasında, hem de vefatından sonra bütün çağdaş Türk düşünce hayatı üzerinde etkili olmuştur.

Düşüncelerini kısaca “*Teşebbüs-i şahsi ve adem-i Merkeziyel*” şeklinde formüle eden Sabahaddin, sosyoloji yönteminin değişik bir tarzını kullanarak toplumsal sorunlara çözümler getirmek istemiştir. Sabahaddin Bey’e göre toplumlar “*ilm-i içtimâ*” açısından iki kategoride sınıflandırılmalıdır. Bunlardan birisi özgürlük ve refahlarını kamuda arayan “*toplumcular*”, diğeri ise bağımsız düşünen ve sosyal refahlarını bireyselliğin gelişmesinde arayan “*bireyciler*”dir.³¹ Prens Sabahattin’in görüşleri ikinci gruba uygundur ve çözümü bireycilikte arar. Bireyin yaratıcılığı teşvik edilirse toplumdaki problemlere çözüm o oranda hızlanır ve toplumsal kalkınma ancak böylece başarılır. Bireyci ve özgürlükçü bir bakış açısına sahip olan Sabahattin, her ne kadar ülkenin kurtuluşu için fikirler üretse de bir ekol oluşturamamıştır. Fakat çalışmaları sosyolojinin ülkemizde tanınmasında ve gelişmesinde etkili olmuştur.

³⁰ Hacı Bayram Kaçmazoğlu, *Türk Sosyoloji Tarihi II*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2010, s. 5.

³¹ Bayram Bayraktar, “Günümüzde Yeniden Değerlendirilmesi Gereken Bir Düşünür: Prens Sabahattin Bey”, *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 1996, Cilt: 18 Sayı: 29, s. 2.

Prens Sabahattin bakış açısı gereği millet ve ittihat konularına girmemiştir. Bu konuda sosyoloji bilimini kullanarak görüşler geliştiren kişi Ziya Gökalp'tir. Gökalp Türkçülük düşüncesiyle de özdeşleşmiştir. Türkçülüğün sosyolojideki karşılığı milliyetçiliktir. Sosyoloji her milletin kendi kültürel özelliklerinden ve tarihi tecrübelerinden ortaya çıkan milli hareketlerini bilimsel bir tespitle 'milliyetçilik' olarak adlandırır. Bir anlamda genellemede bulunur. Fakat bu genellemeyi yaparken, bir düşünce hareketi olarak milliyetçiliğin nasıl temellendirildiğini de göstermek ister. Bunu yapacak olanlar ise zaten o millet adına hareket eden düşünürler olacaktır. Kendisi de bir aydın olarak milleti temellendirebilmek için halak gitmeye çalışır. Bu çabasıyla halkbiliminin de öncüsü olur. Türklüğe dair ne varsa halkın muhafaza ettiği kültürel formlarda hayatını sürdürmektedir.³²

Gökalp, yaşadığı dönemde memleketin önemli problemleri konusunda çok sayıda yazı yazmış ve bunları muhtelif dergilerde yayınlamıştır. Gökalp bir imparatorluğun yıkılışına şahit olmuş ve bunun sancısını iliklerine kadar yaşamış bir düşünürdür. Bütün gücünü yıkılma sürecindeki imparatorluktan yükseltebileceği bir ışık için kullanmıştır. Bu ışık Gökalp'e göre milliyetçiliktir. Milliyet olgusunu bir silaha benzetir. Bu silahı artık Türkler ve Müslümanlar kendi lehlerine kullanmaları gerekir. Ona göre milliyet fikri, mahkûm bir kavmin mahkûmiyetten kurtulması için kullanılan bir silahtır.³³

Gökalp'e göre *Türkçülük*, Türk milletini yükseltmek demektir. O halde, Türkçülüğün özünü anlamak için, millet adı verilen topluluğun tanımını bilmek gerekir. Gökalp *Türkçülüğün Esasları* isimli kitabında milletin ne olduğunu anlamak için öncelikle ne olmadığını gösterir. Buna göre milleti ırka göre, kavmiyete göre, coğrafyaya göre, imparatorluk tebaasına göre, din ümmetine göre ve bireysel mensubiyet tercihine göre tanımlamak doğru değildir.³⁴ O halde millet nedir? Irka, kavme, coğrafyaya politikaya ve iradeye ait güçlere üstün gelecek ve onları egemenliğine alabilecek başka ne gibi bir bağımız var? Bu bağı tespit ettiğimiz zaman milleti doğru biçimde tanımlayabiliriz. Gökalp burada sosyolojiye başvurur. Sosyolojinin bu aranan bağı terbiyede, kültürde ve duygularda tespit ettiğini iddia eder. Ona göre "insan en samimi, en içten duygularını ilk terbiye zamanlarında alır. Ta beşikte iken, işittiği ninnilerle ana dilinin etkisi altında kalır... Millet, dilce, dince, ahlakça ve güzellik duygusu bakımından ortak olan, yani aynı terbiyeyi almış fertlerden oluşan, bir

---

³² Arzu Öztürkmen, *Türkiye'de Folklor ve Milliyetçilik*, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2006, s. 26

³³ Ziya Gökalp, *Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak*, Haz. İ. Kutluk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1976, s. 99.

³⁴ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Haz. M. Kaplan, 2. Baskı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1986, s. 12-16.

topluluktur. Türk köylüsü onu ‘*dili dilime uyan, dini dinime uyan*’ diyerek tarif eder.”³⁵

Gökalp fikirlerini sosyal gerçekliğe dayandırmaya çalışır. Sosyoloji bu bakımdan onun için çok güçlü bir araçtır. Meşrutiyet döneminin ortaya çıkardığı fikir akımlarını sosyal ve tarihi gerçekliğe uygunluğu bakımından ele alır. Osmanlı milleti ve kutsal Osmanlı vatanı iddiasını gündeme getiren Osmanlıcıların yanıldıklarını görür. Bu iddialar Osmanlı tebaası olan gayri Müslimler için bir anlam ifade etmemiş ve onları devlet içinde tutma imkânı kalmamıştır. Dolayısıyla Osmanlı’nın bütünü için bir kutsallığa bağlı olarak vatan ve milletten bahsetmek mümkün değildir. Osmanlı aydınlar “muhtelif unsurlardan ve mezheplerden mürekkep olan vaki bir milletten iradi bir millet yapmak” istemişlerdi ama elim tecrübeler gösterdi ki “*Osmanlı milleti*” tabirindeki özel anlama Tanzimatçı Türklerden başka inanan olmadı.³⁶ Osmanlı tebaası olan her farklı milli varlık kendi bağımsızlık hevesinden vazgeçmedi. Devlet toprak kaybetmeye devam etti. Büyük acılar yaşandı. Süreç Türkler aleyhine gelişti. Gökalp’a göre artık herkes kabul etmesi gerekir ki asıl gerçeklik ve güç *milliyet ülküsüdür*. Meydana gelen olaylar göstermektedir ki *bu asır milliyet asrıdır*.

Osmanlıcıların iddia ettikleri ve kimseye kabul ettiremedikleri kutsal Osmanlı vatanına bağlı bir Osmanlı milleti fikri, vatan tartışmasını da gündeme getirdi. Osmanlı gayri Müslim tebaası için devlet sınırlarıyla çizili bir ortak vatan anlayışı olmamasına karşı, kutsal bir İslam vatanından ve Türk vatanından bahsetmek mümkündür. Bu bir sosyal gerçekliktir. Herhangi bir zorlama yoktur. Sosyal gerçekliğe bakıldığında bir İslâm ümmeti, bir Osmanlı devleti, bir Türk milleti, bir Arap milleti gerçeği görülebilir. Gökalp’a göre vatan, uğruna hayatlar feda olunan mukaddes bir ülke demektir. Bu ülkenin vatan olma kutsiyetini mukaddes bir varlıktan alması gerekir. Sosyal gerçekliğin mukaddes olan iki yüzü millet ve ümmettir. Dolayısıyla ümmetin vatanı ve milletin vatanı olarak iki vatan telakkisi vardır. Ümmetin vatanına *İslam vatanı*, Türklerin vatanı da “*Turan*” adını taşır. Bu ikisi arasında öncelik ve sonralık bakımından her hangi bir tercih yoktur. “Osmanlı ülkesi, İslam vatanının müstakil kalan bir cüzüdür. Bundan bir kısmı Türk yurdudur ki aynı zamanda Turan’ın bir parçasıdır. Diğer kısmı da Arap yurdudur ki büyük Arap vatanının bir parçasıdır.”³⁷

Sonuç

İkinci Meşrutiyet dönemi Türk düşünce tarihinde önemli bir yere sahiptir. Osmanlı’nın yenileşme girişimleri arasında ayrıcalıklı bir dönemdir. Birinci Meşrutiyet ilan edildikten sonra fazla uygulanma imkânı olmamış ama etkisi

³⁵ Aynı eser, s. 18.

³⁶ Gökalp 1976, a.g.e., s. 3.

³⁷ Aynı eser, s. 86.

oldukça yüksek olmuştur. Tanzimat Fermanı ile başlayan yapısal değişiklikler Osmanlı'nın çöküşünü durdurmaya yetmemiştir. Bu dönemde ortaya çıkan Batıcılık ve Osmanlıcılık düşünce akımları sürekli çare aramaya devam etmişlerdir. Bu şekilde varılan İkinci Meşrutiyet'te düşünce ortamı daha serbest bir ortama kavuşmuştur. Artık ülkenin kurtuluşu için farklı düşüncelere sahip aydınlar görüşlerini derneklerde, gazete ve dergilerde özgürce savunmaya başlamışlardır. Bu özgür düşünce ortamında Tanzimattan beri Osmanlı aydınlarının gündeminde olan Osmanlıcılık ve Batıcılık akımlarının yanı sıra İslamcılık ve Türkçülük akımları da gelişmiştir. Yusuf Akçura İkinci Meşrutiyet döneminin öne çıkan Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük düşünce ve siyaset tarzını "Üç Tarz-ı Siyaset" olarak ele almıştır. Ziya Gökalp ise bu dönemde ülkenin kurtuluşu ve gelişmesi için önemli gördüğü Garpcılık, İslamcılık ve Türkçülük akımlarını bir arada değerlendirmiştir. Bu düşünce akımları ve ortaya çıkan fikir tartışmaları hem o dönemi hem de günümüzü anlama bakımından son derece önem taşımaktadır. İkinci Meşrutiyet dönemi bir devrin kapandığı ve yeni bir devrin tohumlarının atıldığı bir dönemdir. Türk aydınları bu dönemi ve ortaya çıkan düşünce akımlarını çok iyi öğrenmek zorundadır.

KAYNAKLAR

- AKÇURA, Yusuf, *Üç Taz-ı Siyaset*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1976.
- BAYRAKTAR, Bayram, “Günümüzde Yeniden Değerlendirilmesi Gereken Bir Düşünür: Prens Sabahattin Bey”, *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 1996, Cilt: 18 Sayı: 29,
<<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/25/143.pdf>>
- BERKES, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, (1. Baskı, Ankara: Bilgi Yayınevi-1973), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.
- GEORGEON François, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006
- GEORGEON, François, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri*, çev. Alev Er, Yurt Yayınları, Ankara 1986
- GÖÇEK, F. Müge, “Osmanlı Devleti’nde Türk Milliyetçiliğinin Oluşumu: Sosyolojik Bir Yaklaşım”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*-Cilt 4, Ed. Tanıl Bora, 8. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2009
- GÖKALP, Ziya, *Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak*, Haz. İ. Kutluk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1976.
- GÖKALP, Ziya, *Türkçülüğün Esasları*, Haz. M. Kaplan, 2. Baskı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1986.
- HANİOĞLU, M. Şükrü, “Türkçülük” *TDV İslâm Ansiklopedisi*, cilt: 41, sayfa: 551-554. <<http://www.tdvia.org>>
- KAÇMAZOĞLU, Hacı Bayram, *Türk Sosyoloji Tarihi II*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2010.
- KARA, İsmail, “Çağdaş Türk düşüncesi nasıl ele alınabilir?”, *Kutadgubilig Dergisi*, Sayı 4, Ekim 2003,
<<http://www.kutadgubilig.com/makaleler/1.php?id=24>>
- KARA, İsmail, “İslamcı Söylemin Kaynakları ve Gerçeklik Değeri” *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*-Cilt 4, Ed. Tanıl Bora, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2005
- KARAL, Enver Ziya, “Üç Taz-ı Siyaset’e Önsöz”, *Akçura, Y. Üç Taz-ı Siyaset*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1976.
- KOLOĞLU, Orhan, “Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. I, s. 103-109, 1986.
- KUSHNER David, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1976-1908)*, Çev. Ş. Türet-R. Ertem-F. Erdem, Kervan Yayınları, İstanbul 1979

- LEWİS, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2009.
- ÖZTÜRKMEN Arzu, *Türkiye'de Folklor ve Milliyetçilik*, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2006
- TUNAYA, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler 1878-1938*, 3. Baskı, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, "Tanzimattan Sonra Türkiye'de Fikir Hareketleri", *Tanzimatın 100. Yıldönümü Kitabı*, 1937.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Selçuk Yayınları, Konya 1966.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Ziya Gökalp*, (1. Baskısı 1942), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007.